

Katarzyna Nowak

ORCID: 0000-0002-0949-9261

e-mail: szarotka721@o2.pl

Zespół Szkół Ponadpodstawowych nr 6
im. gen. Józefa Bema w Siedlcach

Funkcjonowanie osoby z niepełnosprawnością intelektualną w opinii studentów Uniwersytetu w Siedlcach

The functioning of a person with an intellectual disability according to
the opinions of students of the University of Siedlce

<https://doi.org/10.34739/sn.2024.24.09>

Abstrakt: Celem badań było poznanie poglądów studentów na temat funkcjonowania osób z niepełnosprawnością intelektualną. Badania miały charakter sondażu diagnostycznego, realizowanego przy pomocy kwestionariusza ankiety własnego autorstwa. Przeprowadzono je wśród stu studentów z takich kierunków jak: pedagogika, inne nauki społeczne, nauki medyczne, nauki ścisłe i przyrodnicze, nauki humanistyczne. Przedstawiono poglądy studentów na ten temat. Artykuł składa się z trzech części. W pierwszej z nich ukazano funkcje i rodzaje postaw społecznych oraz dokonano charakterystyki pojęć postawy społeczne i stereotypy. Przedstawiono pojęcie i klasyfikację niepełnosprawności intelektualnej. Zapoznano ze specyfiką funkcjonowania osoby niepełnosprawnej intelektualnie z niepełnosprawnością intelektualną. W drugiej przedstawiono opis metodologii badań własnych. W trzeciej zaprezentowano wyniki badań własnych na temat funkcjonowania osoby z niepełnosprawnością intelektualną.
Słowa kluczowe: *postawy społeczne, stereotypy, niepełnosprawność intelektualna*

Abstract: The effect of shaping the ethics and culture of modern man is his attitude towards individuals who are different from him and his tolerance for non-uniformity. In connection with the above topic, research on the functioning of people with disabilities requires constant amendment and supplementation. The aim of the research was to learn students' views on the functioning of people with intellectual disabilities. The research was in the form of a diagnostic survey, carried out using an own questionnaire. The research was conducted among one hundred students from such fields as: pedagogy, other social sciences, medical sciences, exact and natural sciences, and humanities. The work consists of three main chapters. The first one shows the functions and types of social attitudes and characterizes the concept of social attitudes and stereotypes. The second one presents a description of the own research methodology. The third one presents the results of own research on how a person functions with intellectual disabilities. To get rid of all social barriers, inclusive education must continue to be promoted from an early age. This would eliminate all stereotypes, physical and mental barriers of society towards people with intellectual disabilities.

Keywords: *social attitudes, stereotypes, intellectual disability*

1. Postawy społeczne wobec osób z niepełnosprawnością intelektualną

1.1. Pojęcie, funkcje i rodzaje postaw społecznych

Od dawna świat psychologii, socjologii, pedagogiki zajmuje się kwestią tego, czym jest postawa. Według G.W. Allporta postawa to psychiczny i nerwowy stan gotowości, zorganizowany dzięki doświadczeniu, który wywiera ukierunkowujący lub dynamiczny wpływ na działania i reakcje jednostki odnoszące się do wszystkich przedmiotów i sytuacji, z którymi jest ona związana.

G.W. Allport określa postawy jako stałe pojęcia zbierane w pamięci, które stosownie do okoliczności wyjmują się. Takie spojrzenie na pojęcie nazywa się modelem szuflady z aktami, w którym postawy są jak kartoteki w umyśle na określony temat, potrzebny na daną chwilę. Przypuszcza się, że nazwę „postawa” zastosowali dwaj filozofowie H. Spenser i A. Bain, aby określić stan umysłu jako „psychiczny stan gotowości do słuchania oraz uczenia się czegoś” (Ceranek-Dadas, Neumann-Schmidtke, 2005, s. 743). Postawa – według Davida G. Myersa – to pozytywne lub negatywne nastawienie wobec kogoś lub czegoś znajdujące odzwierciedlenie w przekonaniach, emocjach oraz zamierzonych zachowaniach (Myers, 2003, s. 200).

Zdaniem J. Kirenko „postawy kształtowane są przez splot różnorodnych, wzajemnie się ząbających czynników, które zmieniają się w trakcie życia jednostki, a wraz z nimi ulega zmianie także postawa wobec tych samych przedmiotów, idei, zjawisk czy grup”.

A. Sękowski wskazuje trzy elementy, od których zależy postęp kształtowania postaw:

- cechy osób z niepełnosprawnościami,
- osobowości osób zdrowych,
- warunki, w których oddziałują na siebie obie te strony. (Macrae, Stan-gor, Hewstone, 1999, s. 87-88).

Według H. Larkowej postawy wobec osób z niepełnosprawnościami mogą być:

- akceptujące, przychylne, pozytywne, czyli „za”,
- niezdecydowane (pośrednie),
- negatywne, nieprzychylne, „przeciw”.

Dokładny podział postaw społecznych wobec osób z niepełnosprawnościami H. Larkowa przedstawiła w taki sposób:

1. Uczuciowa

- pozytywna – życzliwość i sympatia,
- pośrednia – współczucie, litość, obojętność,
- negatywna – niechęć do widoku inwalidztwa;

2. Wolicjonalna

- pozytywna – akceptacja i chęć utrzymania kontaktów,
- pośrednia – przyglądanie się,
- negatywna – unikanie kontaktu;

3. Intelktualna

- pozytywna – uznanie, szacunek,
- pośrednia – ciekawość, zainteresowanie,
- negatywna – ujemna ocena cech (Gazdulska, 2008, s. 7).

Pozytywne postawy wobec osób z dysfunkcjami, gdyby miały charakter normy społecznej, spowodowałyby akceptację osób z niepełnosprawnościami jako zachowanie powszechne i miałyby wpływ na ustalenia o ich życiu. Odbieranie pozytywnego nastawienia od otaczającego środowiska powodowałoby doskonalszy rozwój emocjonalny i społeczny osób z niepełnosprawnościami, skłaniałoby do podejmowania trafniejszych wyborów życiowych.

Negatywne nastawienie również oddziałuje na osobę z dysfunkcją, ale w odwrotny sposób. Osoba ta postrzega siebie jako kogoś niekreatywnego i nierozwijającego się, czuje się niepełnowartościowym człowiekiem. Wynikiem tego odczuwa samotność, zgorzkniałość, poczucie izolacji, marginalizacji i wykluczenia („Kwartalnik Niepełnosprawność i Rehabilitacja” 2002, s. 36).

1.2. Pojęcie, typy i funkcje stereotypów

Stereotypy, uprzedzenia i dyskryminacja od wieków utrudniają ludzkie życie. Stereotypy to przekonania dotyczące jakiejś grupy, które mogą być fałszywe, prawdziwe lub przesadzone, ale zawierające ziarno prawdy (Myers, 2003, s. 436). Etiologia pojęcia stereotyp związana jest z greckimi słowami *stereos*, oznaczającymi stężałość, twardość oraz *typos*, stanowiącym odpowiednik wzorca, odcisku (Pospiszyl, 2008, s. 5). Stereotypizacja dotyczy postaw wobec osób z niepełnosprawnością fizyczną i intelektualną. Wynika to z faktu, że wiele zaburzeń przejawia się w symptomach zewnętrznych. Powoduje to unikanie osób cierpiących na choroby i łączenie się w pary ludzi zdrowych genetycznie. Fizyczne i psychiczne zdrowie może ujawniać się w wyrazie twarzy, na przykład

zespół Downa, mikrocefalia, wodogłowie, zespół płodowego zatrucia (FAS) inne zaburzenia występujące u osób mających problemy z uczeniem się (Macrae, Stangor, Hewstone, 1999, s. 87). Wypowiadając się o stereotypowym wizerunku różnych grup społecznych, spostrzegamy schemat obrazujący przedstawicieli danej społeczności. Na przykład blondynki są głupie, Cyganie to złodzieje, Warszawiaki to cwaniaki, Azjaci to brudasy itp.

Często jest to negatywny schemat. Stereotypowe spojrzenie nadaje bez zastanowienia negatywne cechy, ponieważ są to dla nas obcy, inni. Mamy różne reprezentacje grup społecznych utworzone przez ludzi, na przykład dotyczące zawodów wykonywanych, wspólnot religijnych, związków sportowych, subkultur, ideologii, kultury i spraw narodowych.

Stereotypy są:

- komponentami kultury zbiorowej – faktem społecznym;
- częściami indywidualnych zasobów psychicznych jednostki.

Mają wpływ na interpretację działań innych, oddziałując na relacje międzyludzkie, jakość kontaktu, zarówno własną zbiorowość społeczną, jak i inną. Faktem jest, że stereotypy jako narzędzie poznawcze skutecznie, szybko i bezwiednie wywierają wpływ.

Momentalnie, chociaż powierzchownie, rozeznają się we właściwościach psychospołecznych spotkanych ludzi i odnoszą się do nich. Stereotypy całkowicie związane są z emocjami. Ostatnie badania psychologów przedstawiły, że niepewność poczucia własnej wartości skłania do negatywnego stereotypizowania innych – obcych.

Według respondentów człowiek znajdujący się w pogodnym nastroju częściej ulega stereotypowemu myśleniu, stan błogości powoduje lenistwo w myśleniu i postrzeganiu rzeczywistości, wykazuje brak wysiłku poznawczego. Niestety stereotypy nie są przez nas bezpośrednio kontrolowane, aktywowanie ich jest poniżej progu świadomości. Przedstawione są zamierzenia behawioralne podane przez stereotyp, np. pragnienie wypowiedzenia głośno swojej opinii, bez reakcji myślami stereotypowymi. Badania wykazują, że bardzo słabo kontrolowane są stereotypy wiążące się z silnymi, negatywnymi postawami, czyli uprzedzeniami (Myers, 2003, s. 437).

Psychologowie i socjologowie są zdania, że stereotypy mają bliski związek z tożsamością jednostki w społeczeństwie. Widok samego siebie wskazuje nie tylko koncepcję siebie, jako jednostki różniącej się od innych ludzi, a także

koncepcję siebie, będącego w grupie społecznej. Tożsamość społeczna wiąże się z procesem kategoryzacji społecznej, tj. rozdzielenia na „my” i „oni”.

Autor wskazuje, że przy przedstawionej dychotomicznej percepcji świata społecznego widoczne są dwie ciekawe tendencje.

- 1) Ludzie myślą, że inne osoby w tej samej grupie przyjmują nasze poglądy, dzięki temu stereotypy utrzymują się i są używane w danej w grupie.
- 2) Nierzadko tych „innych” postrzega się jako odmiennych od nas. Wówczas danej grupie nadaje się negatywny przekaz.

Funkcje stereotypów:

- Stereotypy są ważnym elementem wpływającym na funkcjonowanie człowieka w świecie społecznym – dzięki nim osoba może szybko zorientować się i poradzić sobie z nawałem informacji; to ważne narzędzia do identyfikacji rzeczywistości.
- Stereotypy służą *ego* – własnemu *Ja*. Określa się to dwiema czynnościami:
 - wskazanie na tle stygmatyzowanej zbiorowości własnej wyższości, dominacji i wartości;
 - hamowanie się od używania stereotypowych osądów i przedstawiania siebie jako osoby tolerancyjnej.

W psychologii stereotyp przypisuje się jako cechę jednostki, nie jako element środowiska, jednak brany jest pod uwagę jako ważny komponent w życiu społecznym.

1.3. Pojęcie i klasyfikacja niepełnosprawności intelektualnej.

Niepełnosprawność intelektualna (do niedawna nazywana upośledzeniem umysłowym) według J. Wyczesany dotyczy 60% do 70% ogółu osób z niepełnosprawnością. Autorka wskazuje na trzy składniki:

- organiczny – dotyczy układu nerwowego, jego budowy i fizjologii oraz występujących w nim zaburzeń i uszkodzeń;
- psychologiczny – wykazuje sprawność intelektualną, na ile jest ona zaburzona oraz konsekwencje w psychicznym funkcjonowaniu osoby;
- społeczny – rola społeczna, w jakiej funkcjonuje osoba z niepełnosprawnością.

Badania psychologów zwracają uwagę, że osoba z niepełnosprawnością intelektualną funkcjonuje na niższym poziomie rozwoju, jej myślenie ma charakter

myślenia konkretno- obrazowego. Problemem są zadania, które wymagają zwrócenia uwagi na kilka czynności razem.

Wskazana jest pomoc dla rodziców, gdyż niepełnosprawność w stopniu lekkim nierzadko pochodzi z rodzin o niedostatecznych warunkach bytowych i wychowawczych. Konieczne byłoby poradnictwo dotyczące nauki dziecka w domu. Innymi trudnościami spowalniającymi proces rewalidacji są:

- zbyt późno zaczęta praca korekcyjno-wyrównawcza;
- sytuacja rodzinna i środowiskowa (Dykciak, 2001, s. 137-138).

Niepełnosprawność intelektualna zawiera się w kilku ujęciach:

- Niepełnosprawność oprócz funkcjonowania intelektualnego dotyczy całościowo różnych sfer rozwoju, emocji, uspołecznienia, sprawności motorycznej.
- To stan mogący dzięki rehabilitacji i wspomaganiu ulec poprawie, niestety nie da się go wyeliminować, trzeba nauczyć się z nim żyć.
- Niepełnosprawność powstaje w okresie rozwojowym, do 18 roku życia, w wyniku wielu uwarunkowań. Im głębsza jest niepełnosprawność intelektualna, tym bardziej wskazuje się na skutek działania czynników biologicznych – powodowanych uszkodzeniami ośrodkowego układu nerwowego.
- Niepełnosprawność intelektualna na tle osób zdrowych ukazuje, że sprawność intelektualna i zdolności zachowania przystosowawczego są poniżej ogólnego poziomu (Dykciak, 2001, s. 149).

Do celów definicji i klasyfikacji wykorzystano kryteria: społeczne, kliniczne, intelektualne i podwójnego kryterium.

Podjęcie społeczne – w przeszłości takich ludzi nazywano opóźnionymi umysłowo. W tamtym okresie kładziono nacisk na rolę inteligentnych ludzi w społeczeństwie, najstarsze definicje bazowały na zachowaniach naturalnych i społecznych, a tych osób nie dało się dostosować do wymogów społeczeństwa.

Podjęcie kliniczne – nie sprzeciwiano się kryterium społecznemu, model ten jednak skłaniał się do wzmożenia roli ograniczenia, dziedzictw i patologii, wynikiem czego powstała segregacja.

Podjęcie intelektualne – nastąpiły zmiany w procesie kwalifikacyjnym, kiedy wzięto pod uwagę inteligencję jako składnik pomiarów funkcjonowania niepełnosprawności intelektualnej. Tak powstały normy statystyczne na podstawie IQ jako metody określania grupy i osób klasyfikowanych.

Podejście podwójne – od 1959 roku stosowano podwójne kryterium: klasyfikowanie funkcjonowania intelektualnego i zachowań adaptacyjnych w celu wskazania klasy/kategorii niepełnosprawności intelektualnej (Kirenko, Łaba-Hornecka, 2018, s. 14).

- Zdolności intelektualne – zdaniem L.S. Gottfredsona dotyczą logicznego myślenia, rozwiązywania problemów, myślenia abstrakcyjnego, planowania, rozumienia pojęć złożonych, uczenia się na doświadczeniu, szybkiej nauki.
- Zachowania przystosowawcze – według R.I. Schalocka, to nauczone i wykorzystywane umiejętności społeczne, praktyczne i konceptualne, potrzebne do życia codziennego. Do zachowań przystosowawczych przywiązywano uwagę przy diagnozowaniu opóźnień w rozwoju/niepełnosprawności intelektualnych.
- Zdrowie – według R.L. Schalocka, u osób z niepełnosprawnością intelektualną ogólny dobry stan zdrowia fizycznego i psychicznego oddziałuje na funkcjonowanie organizmu. Osoby te mogą aktywnie uczestniczyć w rolach społecznych, pracować, wypoczywać, uprawiać sport. Znaczne problemy ze zdrowiem, jak padaczka, porażenie mózgowie utrudniają funkcjonowanie w sferach ruchu, odżywiania i w rolach społecznych.
- Partycypacja – zdaniem C.J. Dunsta i innych – jest to współuczestniczenie w życiu społecznym. Branie udziału w codziennych czynnościach to centralny punkt w uczeniu się danej osoby. Partycypacja dotyczy ról i działań w życiu domowym, pracy, edukacji, wypoczynku, religii i kultury. Dotyczy ról społecznych, ważnych dla życia danej zbiorowości. Ocenia się ją na podstawie bezpośredniej obserwacji, wysiłku włożonego w zadania i stopnia włączenia w codzienne życie – opinia R.L. Schalocka i innych. (Dykcik, 2001, s. 149).
- Kontekst – to jest powiązanie wszystkich okoliczności, w których osoba żyje:
 - bezpośrednie otoczenie społeczne, sama osoba, rodzina lub inni opiekunowie (mikrosystem),
 - sąsiedzi, społeczność, placówki edukacyjne i wspierające (mezosystem),
 - kultura, tradycja, narodowość (makrosystem).

Dzięki różnorodności rodzajów klasyfikacji opierających się na różnych kryteriach osoby z niepełnosprawnością intelektualną miały wiele nazw. J.W. Trent wykazuje w 1994 roku, że we wcześniejszych latach określano je debilami, imbecylami, co było bardzo negatywnie kojarzone. W pracy D.L. Mac-Millana, G.N. Sipersteina, F.M. Greshama z 1996, pokazana jest zmiana polegająca na

zastąpieniu tych określeń nowymi nazwami, według nowych definicji i klasyfikacji: niepełnosprawność intelektualna w stopniu lekkim lub uczniowie z ogólnymi trudnościami w nauce. Wiedzę na temat osób z niepełnosprawnością intelektualną można posegregować według: badań, opracowań usług wsparcia, finansowania. Lekarze, praktycy i inne osoby współpracujące z jednostkami z niepełnosprawnością intelektualną, w wyborze systemu klasyfikacji powinni kierować się tym, aby był spójny z konkretnym celem, informacje należałoby wykorzystywać głównie do zapewniania konkretnych usług. Dostępnych jest wiele systemów klasyfikacji, opierających się na zachowaniach przystosowawczych, funkcjonowaniu intelektualnym, wymogach edukacyjnych i indywidualnych potrzebach wsparcia (Wyczesany, 1999, s. 32).

2. Metodologiczne podstawy badań własnych

2.1. Cel i przedmiot badań

Według C. Łobockiego metodologia badań pedagogicznych to dziedzina nauki, która określa zasady i sposoby działań do badań pedagogicznych. Celem ich jest osiągnięcie efektywnych wyników przeprowadzanych badań według określonych zaleceń (Łobocki, 2009, s. 25). Celem badań było poznanie opinii studentów na temat funkcjonowania osób z niepełnosprawnością intelektualną.

W niniejszej pracy przedmiotem badań były poglądy studentów na temat funkcjonowania osoby z niepełnosprawnością intelektualną. Badano następujące czynniki:

- brak przyjaciół,
- brak pracy,
- ogólne ograniczenia egzystencjonalne,
- brak partnera,
- poczucie niższości,
- egzystowanie z rodzicami,
- życie w domu opieki.

2.2. Problem badawczy i hipoteza

Problemem badawczym, zdaniem C. Łobockiego, zwykle jest pytanie, które zadaje osoba badająca, wskazujące na temat planowanych badań, które są

deficytowe, a zajmują badającego. Problem badawczy ukazuje skrupulatnie obiekt do badań, pozwala bliżej poznać interesujący temat (Łobocki, 2009, s. 27).

W niniejszej pracy przedstawione są problemy przez pytania rozstrzygnięcia lub dopełnienia. Zaczynają się od partykuły „czy” i jest na nie pięć odpowiedzi: zdecydowanie tak, raczej tak, nie wiem, raczej nie, zdecydowanie nie. Problemem badawczym jest poznanie poglądów studentów na temat funkcjonowania osób z niepełnosprawnością intelektualną. Zadano respondentom pytania o to, jak funkcjonuje osoba z niepełnosprawnością intelektualną.

Hipotezy są formą spostrzeżeń inaczej niż problemy badawcze. Próbuje znaleźć odpowiedź na nie. Przeprowadzone badania wymagają poparcia lub negacji wcześniejszych domysłów. Hipotezy nie stanowią o końcowych rezultatach badań, nierzadko wskazuje korelacje badanych zmiennych, może opisywać ich cechy. Jest ona skutkiem zaplanowanych przez badacza analiz.

Hipotezy postawione w tej pracy:

- Czy osoba z niepełnosprawnością intelektualną posiada przyjaciół?
- Czy osoba z niepełnosprawnością intelektualną posiada pracę?
- Czy osoba z niepełnosprawnością intelektualną posiada ogólne ograniczenia egzystencjalne?
- Czy osoba z niepełnosprawnością intelektualną ma partnera?
- Czy osoba z niepełnosprawnością intelektualną ma poczucie niższości?
- Czy osoba z niepełnosprawnością intelektualną mieszka z rodzicami?
- Czy osoba z niepełnosprawnością intelektualną mieszka w domu opieki?
- Czy kierunek studiów nie różnicuje poglądów respondentów na temat funkcjonowania osoby z niepełnosprawnością intelektualną?

2.3. Zmienne zależne i niezależne

Badania ilościowe wg Łobockiego pozwalają na rozwój pedagogiki. Badania ilościowe nie są ograniczone do teorii opartej na dedukcji (rozumowaniu) i przypuszczeniach. Niebagatelną rolę badania ilościowe znaczą dla pedagogiki:

Zmienne niezależne to wielorakie formy powiązane ze sobą w pracy dydaktycznej oraz wychowawczej, obu na raz. Głównie nim spodziewane są ewolucje w rozwijaniu się moralnym, umysłowym, społecznym i fizycznym osób. Zmienne zależne to wynik zmiennych niezależnych, zastosowanych przez badającego zabiegów pedagogicznych lub konsekwencje psychospołecznego wzrostu u osób badanych (Łobocki, 2009, s. 33).

Zdaniem Z. Brzezińskiego: „Jeżeli o danej właściwości możemy powiedzieć, że przyjmuje ona różne i co najmniej dwie wartości, to jest zmienna” (Maszke, 2003, s. 67). Zmienne niezależne przedstawione w pracy to: kierunek studiów.

Wskaźniki

Studenci kierunków: pedagogika, innych nauk społecznych, medycznego, nauk ścisłych i przyrodniczych, humanistycznych.

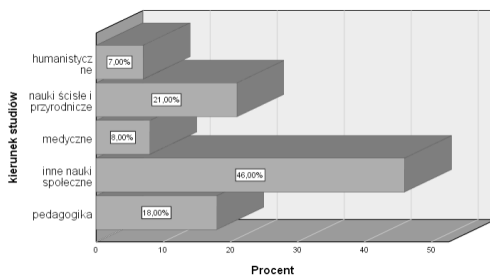
Zmienne zależne: funkcjonowanie osoby z niepełnosprawnością intelektualną.

Metody badawcze, techniki i narzędzia badawcze

Zdaniem C. Łobockiego metody badawcze to taktyki działań naukowych, których efektem jest wynik sporządzonego wcześniej dylematu. Metody są generalnie polecanymi środkami rozstrzygnięcia ważnych dla badacza tematów. Techniki zajmują się drobiazgowymi działaniami dotyczącymi badań w danej dziedzinie nauki. W niniejszej pracy została wykorzystana metoda sondażu. Stworzony został kwestionariusz ankiety anonimowej dla studentów.

Organizacja, obszar badań

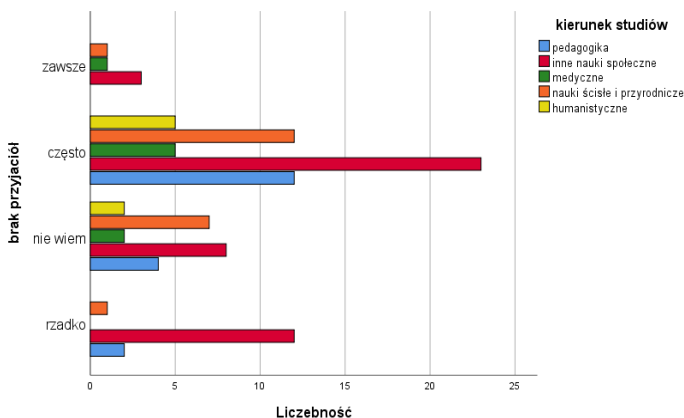
W badaniu wzięło udział 100 studentów z Uniwersytetu w Siedlcach. Badania przeprowadzono w 2023 roku. Były one anonimowe, dobrowolne i wykonane on-line. Respondenci nie otrzymywali wynagrodzenia za udział w badaniu. Wśród respondentów większość stanowiły kobiety 71 osób i 29 mężczyzn. W badaniu wzięli udział słuchacze różnych kierunków studiów oferowanych przez uczelnię. Siedmioro z respondentów studiowało kierunki humanistyczne, 21 osób studia z zakresu nauk ścisłych i przyrodniczych, 8 osób było na studiach medycznych, 46 na naukach społecznych, zaś 18 stwierdziło, że studiuje pedagogikę.

Wykres 1. Rozkład procentowy respondentów ze względu na obszar studiów

Źródło: opracowanie własne

3. Analiza wyników badań

Ocena skutków funkcjonowania osoby z niepełnosprawnością intelektualną ze względu na kierunek studiowania

Wykres 2. Rozkład liczebności i istotność różnic skutku brak przyjaciół w opinii studentów ze względu na kierunek studiowania

Źródło: opracowanie własne

Studenci pedagogiki, którzy uważają, że osoby z niepełnosprawnością intelektualną rzadko nie mają przyjaciół, twierdzili tak w 11,1% ($n = 2$), tych którzy nie mieli zdania było 66,7% ($n = 12$). 22,2% respondentów ($n = 4$) twierdzi, że osoby z niepełnosprawnością intelektualną często nie posiadają przyjaciół.

Studenci z obszaru nauk społecznych, którzy zadeklarowali, iż uważają, że osoby z niepełnosprawnością intelektualną rzadko nie mają przyjaciół, twierdzili tak w 26,1% ($n = 12$), tych którzy nie mieli zdania było 50,0% ($n = 23$). Studenci w 17,4% ($n = 8$) oznajmili, że osoby z niepełnosprawnością intelektualną często nie posiadają przyjaciół. Studiujący inne nauki społeczne określili, że takie osoby zawsze nie posiadają przyjaciół w 6,5% ($n = 3$) przypadków.

Studenci z obszaru nauk medycznych, którzy nie mieli zdania w temacie, że osoby z niepełnosprawnością intelektualną nie mają przyjaciół, twierdzili tak w 62,5% ($n = 5$). Studenci w 25,0% ($n = 2$) oznajmili, że osoby z niepełnosprawnością intelektualną często nie posiadają przyjaciół. Studiujący nauki medyczne określili, że takie osoby zawsze nie posiadają przyjaciół w 12,5% ($n = 1$) przypadków.

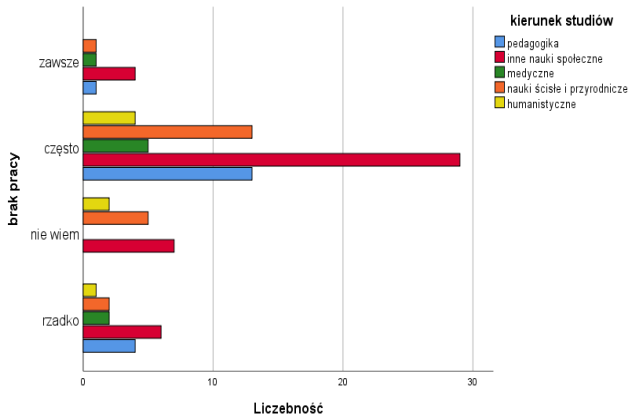
Studenci z obszaru nauk ścisłych i przyrodniczych, którzy zadeklarowali, iż uważają, że osoby z niepełnosprawnością intelektualną rzadko nie mają przyjaciół, twierdzili tak w 4,8% ($n = 1$), tych którzy nie mieli zdania było 57,1% ($n = 12$). Studenci w 33,3% ($n = 7$) oznajmili, że osoby z niepełnosprawnością intelektualną często nie posiadają przyjaciół. 4,8% ($n = 1$) studiujących w obszarze nauk ścisłych i przyrodniczych określiło, że takie osoby nigdy nie posiadają przyjaciół przypadków.

Studentów z obszaru nauk humanistycznych, którzy nie mieli zdania w temacie, że osoby z niepełnosprawnością intelektualną nie mają przyjaciół było 71,4% ($n = 5$). Studenci w 28,6% ($n = 2$) oznajmili, że osoby z niepełnosprawnością intelektualną często nie posiadają przyjaciół.

Z uwzględnieniem rozkładu licznosci zaopiniowania skutku brak pracy w podziale na kierunek studiowania badanych (wykres 3) dane rozkładały się w następujący sposób: studenci pedagogiki, którzy zadeklarowali, że osoby z niepełnosprawnością intelektualną rzadko nie posiadają pracy, twierdzili tak w 22,2% ($n = 4$). Studenci w 72,2% ($n = 13$) oznajmili, że osoby z niepełnosprawnością intelektualną często nie posiadają pracy. Studentów z pedagogiki określających, że takie osoby zawsze nie posiadają pracy było 5,6% ($n = 1$).

Studenci innych nauk społecznych, którzy zadeklarowali, iż uważają, że osoby z niepełnosprawnością intelektualną rzadko nie posiadają pracy, twierdzili tak w 13,0% ($n = 6$). Tych, którzy nie mieli zdania, było 15,2% ($n = 7$). Studenci w 63,0% ($n = 29$) oznajmili, że osoby z niepełnosprawnością intelektualną często nie posiadają pracy. Studentów z innych nauk społecznych określających, że takie osoby zawsze nie posiadają pracy było 8,7% ($n = 4$).

Wykres 3. Rozkład liczebności i istotność różnic skutku brak pracy w opinii studentów ze względu na kierunek studiowania

Źródło: opracowanie własne

Studenci z nauk medycznych, którzy zadeklarowali, iż uważają, że osoby z niepełnosprawnością intelektualną rzadko nie posiadają pracy, twierdzili tak w 25,0% ($n = 2$). Studenci w 62,5% ($n = 5$) oznajmili, że osoby z niepełnosprawnością intelektualną często nie posiadają pracy. Studentów z nauk medycznych określających, że takie osoby zawsze nie posiadają pracy było 12,5% ($n = 1$).

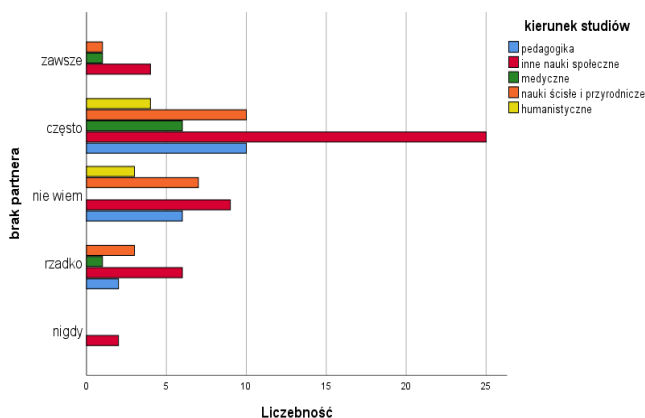
Studenci z nauk ścisłych i przyrodniczych, którzy zadeklarowali, że osoby z niepełnosprawnością intelektualną rzadko nie posiadają pracy, twierdzili tak w 9,5% ($n = 2$), tych którzy nie mieli zdania było 23,8% ($n = 5$). Studenci w 61,9% ($n = 13$) oznajmili, że osoby z niepełnosprawnością intelektualną często nie posiadają pracy. Studentów z nauk ścisłych i przyrodniczych określających, że takie osoby zawsze nie posiadają pracy było 4,8% ($n = 1$).

Studenci z nauk humanistycznych, którzy zadeklarowali, iż uważają, że osoby z niepełnosprawnością intelektualną rzadko nie posiadają pracy, twierdzili tak w 14,3% ($n = 1$), tych którzy nie mieli zdania było 28,6% ($n = 2$). Studenci w 57,1% ($n = 4$) oznajmili, że osoby z niepełnosprawnością intelektualną często nie posiadają pracy.

Studenci pedagogiki, którzy zadeklarowali, że rzadko u osób z niepełnosprawnością intelektualną występuje brak partnera (wykres 4), twierdzili tak w 11,1% ($n = 2$). Odpowiedź „Nie wiem” zaznaczyło 33,3% ($n = 6$), natomiast „często” wybrało 55,6% ($n = 10$) respondentów.

Studenci z obszaru nauk społecznych, którzy zaopiniowali, że u osób z niepełnosprawnością intelektualną nigdy nie występuje brak partnera, twierdzili tak w 4,3% (n = 2) przypadków. Studenci, którzy zadeklarowali, że rzadko u tego typu osób występuje brak partnera, twierdzili tak w 13,0% (n = 6), tych którzy nie mieli zdania było 19,6% (n = 9). Studenci w 54,3% (n = 25) przypadków oznajmili, że u osób z niepełnosprawnością intelektualną często występuje brak partnera, zawsze zakreśliło 8,7% (n = 4).

Wykres 4. Rozkład liczebności i istotność różnic skutku brak partnera w opinii studentów ze względu na obszar studiowania

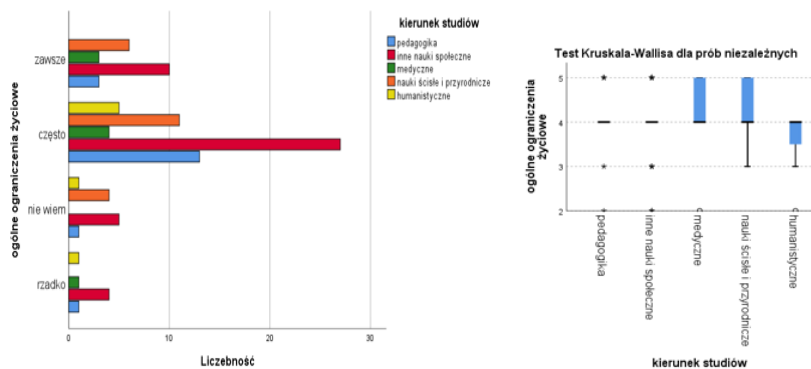
Źródło: opracowanie własne

Studenci z obszaru nauk medycznych, którzy zaopiniowali, że u osób z niepełnosprawnością intelektualną rzadko występuje brak partnera, twierdzili tak w 12,5% (n = 1). Studenci w 75,0% (n = 6) przypadków oznajmili, że u osób z niepełnosprawnością intelektualną często występuje brak partnera. Natomiast tych określających, że takie osoby zawsze nie znajdują partnera, było 12,5% (n = 1).

Studenci z obszaru nauk ścisłych i przyrodniczych, którzy zaopiniowali, że osoby z niepełnosprawnością intelektualną rzadko nie mają partnera było 14,3% (n = 3), tych którzy nie mieli zdania było 33,3% (n = 7). Studenci w 47,6% (n = 10) przypadków oznajmili, że u osób z niepełnosprawnością intelektualną często występuje brak partnera. Natomiast tych określających, że takie osoby zawsze nie znajdują partnera, było 4,8% (n = 1).

Studenci z obszaru nauk humanistycznych, którzy zaopiniowali, że u osób z niepełnosprawnością intelektualną rzadko u tego typu osób występuje brak partnera, twierdzili tak w 8,7% ($n = 4$), tych którzy nie mieli zdania było 42,9% ($n = 3$). Studenci w 57,1% ($n = 4$) przypadków oznajmili, że u osób z niepełnosprawnością intelektualną często występuje brak partnera.

Wykres 5. Rozkład liczebności i istotność różnic skutku ogólne ograniczenia egzystencjalne w opinii studentów ze względu na obszar studiowania

Źródło: opracowanie własne

Z uwzględnieniem rozkładu liczebności zaopiniowania skutku ogólne ograniczenia życiowe w podziale na obszar studiowania przez badanych, dane rozkładały się w następujący sposób: Studenci pedagogiki, którzy zadeklarowali, że rzadko u osób z niepełnosprawnością intelektualną występują ogólne ograniczenia egzystencjalne, twierdzili tak w 5,6% ($n = 1$), „nie wiem” zaznaczyło 5,6% ($n = 1$), natomiast „często” wybrało 72,2% ($n = 13$) respondentów, „zawsze” wybrało 16,7% ($n = 3$) respondentów.

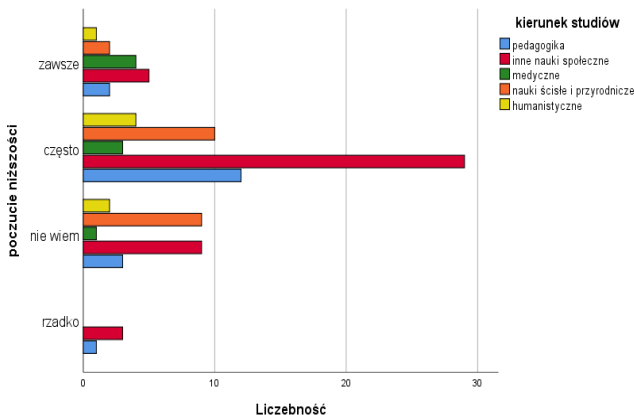
Studenci z obszaru nauk społecznych, którzy zaopiniowali, że u osób z niepełnosprawnością intelektualną rzadko występują ogólne ograniczenia egzystencjalne, było 8,7% ($n = 4$), tych którzy nie mieli zdania było 10,9% ($n = 5$). Studenci w 58,7% ($n = 27$) przypadków oznajmili, że u osób z niepełnosprawnością intelektualną często występuje ogólne ograniczenia życiowe, „zawsze” zakreśliło 21,7% ($n = 10$) badanych.

Studenci z obszaru nauk medycznych, którzy zaopiniowali, że u osób z niepełnosprawnością intelektualną rzadko występują ogólne ograniczenia egzystencjalne, twierdzili tak w 12,5% ($n = 1$). Studenci w 50,0% ($n = 4$) przypadków oznajmili, że u osób z niepełnosprawnością intelektualną często występują takie ograniczenia. Natomiast tych określających, że takie osoby zawsze mają ograniczenia, było 37,5% ($n = 3$).

Studentów z obszaru nauk ścisłych i przyrodniczych, którzy nie mieli zdania w temacie występowania ogólnych ograniczeń życiowych u osób z niepełnosprawnością intelektualną, było 19,0% ($n = 4$). Studenci w 52,4% ($n = 11$) przypadków oznajmili, że u osób z niepełnosprawnością intelektualną często występują takie ograniczenia. Natomiast tych określających, że takie osoby zawsze mają ograniczenia, było 28,6% ($n = 6$).

Studenci z obszaru nauk humanistycznych, którzy zaopiniowali, że u osób z niepełnosprawnością intelektualną rzadko występują ogólne ograniczenia egzystencjalne, twierdzili tak w 14,3% ($n = 1$), tych którzy nie mieli zdania było 14,3% ($n = 1$). Studenci w 71,4% ($n = 5$) przypadków oznajmili, że u osób z niepełnosprawnością intelektualną często występują ograniczenia życiowe.

Wykres 6. Rozkład liczebności i istotność różnic skutku poczucie niższości w opinii studentów ze względu na obszar studiowania

Źródło: opracowanie własne

Studenci pedagogiki, którzy zadeklarowali, iż uważają, że osoby z niepełnosprawnością intelektualną rzadko mają poczucie niższości, twierdzili tak

w 5,6% (n = 1), tych którzy nie mieli zdania było 16,7% (n = 3). Studenci w 66,7% (n = 12) przypadków oznajmili, że osoby z niepełnosprawnością intelektualną często posiadają poczucie niższości. Natomiast tych określających, że takie osoby zawsze posiadają poczucie niższości było 11,1% (n = 2).

Studenci z obszaru nauk społecznych, którzy zadeklarowali, iż uważają, że osoby z niepełnosprawnością intelektualną rzadko mają poczucie niższości, twierdzili tak w 6,5% (n = 3), tych którzy nie mieli zdania było 19,6% (n = 9). Studenci w 63,0% (n = 29) przypadków oznajmili, że osoby z niepełnosprawnością intelektualną często posiadają poczucie niższości. Natomiast tych określających, że takie osoby zawsze posiadają poczucie niższości, było 10,9% (n = 5).

Studenci z obszaru nauk medycznych, którzy nie mieli zdania w temacie, że osoby z niepełnosprawnością intelektualną było 12,5% (n = 1). Studenci w 37,5% (n = 3) przypadków oznajmili, że osoby z niepełnosprawnością intelektualną często posiadają poczucie niższości. Natomiast tych określających, że takie osoby zawsze posiadają poczucie niższości, było 50,0% (n = 4).

Studenci z obszaru nauk ścisłych i przyrodniczych, którzy nie mieli zdania w temacie, że osoby z niepełnosprawnością intelektualną posiadają poczucie niższości było 42,9% (n = 9). Studenci w 47,6% (n = 10) przypadków oznajmili, że osoby z niepełnosprawnością intelektualną często posiadają poczucie niższości. Natomiast tych określających, że takie osoby zawsze posiadają poczucie niższości, było 9,5% (n = 2).

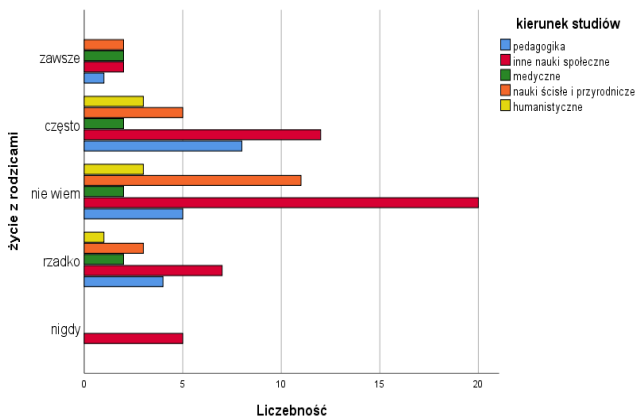
Studenci z obszaru nauk humanistycznych nie mieli zdania w temacie, czy osoby z niepełnosprawnością intelektualną mają poczucie niższości było 28,6% (n = 2). Studenci w 57,1% (n = 4) przypadków oznajmili, że osoby z niepełnosprawnością intelektualną często posiadają poczucie niższości. Natomiast tych określających, że takie osoby zawsze posiadają poczucie niższości było 14,3% (n = 1).

Studenci pedagogiki, którzy zaopiniowali, że rzadko u osób z niepełnosprawnością intelektualną występuje skutek bytowania w domu rodzinnym stanowią 22,2% (n = 4), tych którzy nie mieli zdania, było 27,8% (n = 5). Studenci w 44,4% (n = 8) zaopiniowali, że u osób z niepełnosprawnością intelektualną często występuje skutek egzystowania w domu rodzinnym. Natomiast określających, że takie osoby zawsze egzystują w domu rodzinnym, było 5,6% (n = 1) (wykres 7).

Studenci z obszaru nauk społecznych, którzy zaopiniowali, że u osób z niepełnosprawnością intelektualną nigdy nie występuje skutek egzystowania w domu rodzinnym wypowiedzieli się w 10,9% (n = 5) przypadków.

Studenci, które zadeklarowali, że rzadko u tego typu osób występuje skutek bytowania w domu rodzinnym, twierdzili tak w 15,2% (n = 7), tych którzy nie mieli zdania było 43,5% (n = 20). Studenci w 26,1% (n = 12) zaopiniowali, że u osób z niepełnosprawnością intelektualną często występuje skutek egzystowania w domu rodzinnym. Natomiast określających, że takie osoby zawsze egzystują w domu rodzinnym było 4,3% (n = 2).

Wykres 7. Rozkład liczebności i istotność różnic skutku egzystowania w rodzinie w opinii studentów ze względu na obszar studiowania

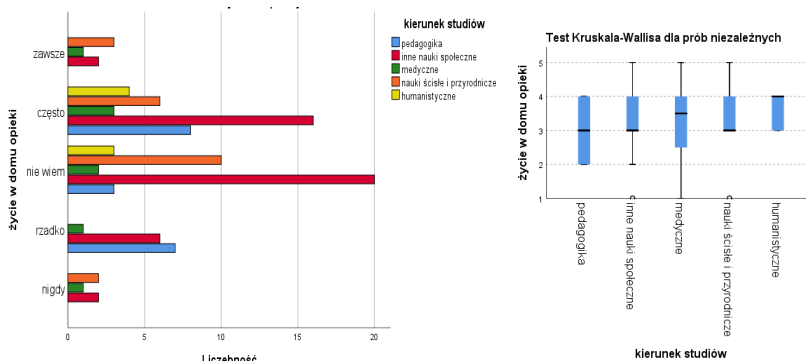
Źródło: opracowanie własne

Studenci medycyny, którzy zadeklarowali, że rzadko u osób z niepełnosprawnością intelektualną występuje skutek bytowania w domu rodzinnym, twierdzili tak w 25,0% (n = 2), nie mieli zdania 25,0% (n = 2), w 25,0% (n = 2) zaopiniowali, że u osób z niepełnosprawnością intelektualną często występuje skutek egzystowania w domu rodzinnym. Natomiast określających, że takie osoby zawsze egzystują w domu rodzinnym, było 25,0% (n = 2).

Studenci z obszaru nauk ścisłych i przyrodniczych, którzy zaopiniowali, że u osób z niepełnosprawnością intelektualną rzadko występuje skutek bytowania w domu rodzinnym, twierdzili tak w 14,3% (n = 3), tych którzy nie mieli zdania, było 52,4% (n = 11). Studenci w 23,8% (n = 5) zaopiniowali, że u osób z niepełnosprawnością intelektualną często występuje skutek egzystowania w domu rodzinnym. Natomiast określających, że takie osoby zawsze egzystują w domu rodzinnym było 9,5% (n = 2).

Studenci z obszaru nauk humanistycznych, którzy zaopiniowali, że u osób z niepełnosprawnością intelektualną rzadko występuje skutek bytowania w domu rodzinnym, twierdzili tak w 14,3% ($n = 1$), tych którzy nie mieli zdania było 42,9% ($n = 3$). Studenci w 42,9% ($n = 3$) zaopiniowali, że u osób z niepełnosprawnością intelektualną często występuje skutek egzystowania w domu rodzinnym.

Wykres 8. Rozkład liczebności i istotność różnic skutku życie w domu opieki w opinii studentów ze względu na obszar studiowania

Źródło: opracowanie własne

Studenci pedagogiki, którzy zaopiniowali, że u osób z niepełnosprawnością intelektualną rzadko występuje egzystowanie w domu opieki, twierdzili tak w 38,9% ($n = 7$) przypadków, tych którzy nie mieli zdania było 16,7% ($n = 3$). Respondenci w 44,4% ($n = 8$) oznajmili, że u osób z niepełnosprawnością intelektualną często występuje egzystowanie w domu opieki.

Studenci z obszaru nauk społecznych, którzy zaopiniowali, że u osób z niepełnosprawnością intelektualną nigdy nie występuje egzystowanie w domu opieki wypowiedzieli się w 4,3% ($n = 2$) przypadków. Studenci, którzy zadeklarowali, że rzadko u tego typu osób występuje egzystowanie w domu opieki, twierdzili tak w 13,0% ($n = 6$) przypadków, tych którzy nie mieli zdania było 43,5% ($n = 20$). Respondenci w 34,8% ($n = 16$) oznajmili, że u osób z niepełnosprawnością intelektualną często występuje egzystowanie w domu opieki. Studentów określających, że takie osoby zawsze egzystują w domu opieki było 4,3% ($n = 2$). Studenci z obszaru nauk medycznych, którzy

zaopiniowali, że u osób z niepełnosprawnością intelektualną nigdy nie występuje egzystowanie w domu opieki wypowiedzieli się w 12,5% (n = 1) przypadków. Studenci, którzy zadeklarowali, że rzadko u tego typu osób występuje egzystowanie w domu opieki, twierdzili tak w 12,5% (n = 1) przypadków, tych, którzy nie mieli zdania, było 25,0% (n = 2). Respondenci w 37,5% (n = 3) oznajmili, że u osób z niepełnosprawnością intelektualną często występuje egzystowanie w domu opieki. Studentów określających, że takie osoby zawsze egzystują w domu opieki, było 12,5% (n = 1).

Studenci z obszaru nauk ścisłych i przyrodniczych, którzy zaopiniowali, że u osób z niepełnosprawnością intelektualną nigdy nie występuje egzystowanie w domu opieki wypowiedzieli się w 9,5% (n = 2) przypadków. Studentów, którzy nie mieli zdania, było 47,6% (n = 10). Respondenci w 28,6% (n = 6) oznajmili, że u osób z niepełnosprawnością intelektualną często występuje egzystowanie w domu opieki. Studentów określających, że takie osoby zawsze egzystują w domu opieki było 14,3% (n = 3).

Studenci z obszaru nauk humanistycznych, którzy nie mieli zdania w temacie, że u osób z niepełnosprawnością intelektualną występuje egzystowanie w domu opieki, było 42,9% (n = 3). Respondenci w 57,1% (n = 4) oznajmili, że u osób z niepełnosprawnością intelektualną często występuje egzystowanie w domu opieki.

Zakończenie

Funkcjonowanie osoby z niepełnosprawnością intelektualną

- 2/3 badanych uważa, że w gronie swoich przyjaciół nie ma osoby z niepełnosprawnością intelektualną. Kierunek studiów różnicował poglądy badanych na temat braku przyjaciół przez osoby z niepełnosprawnością intelektualną. Studenci innych nauk społecznych najliczniej wybrali pozytywną odpowiedź, a studenci nauk ścisłych i przyrodniczych nieco mniej.
- 2/3 badanych uważa, że osoby z niepełnosprawnością intelektualną nie mają pracy. Kierunek studiów różnicował poglądy badanych na temat braku pracy przez osoby z niepełnosprawnością intelektualną. Studenci innych nauk społecznych najliczniej wybrali pozytywną odpowiedź (1/3), a studenci pedagogiki oraz nauk ścisłych i przyrodniczych nieco mniej.
- 4/5 badanych uważa, że osoby z niepełnosprawnością intelektualną funkcjonują z ogólnymi ograniczeniami egzystencjalnymi. Kierunek studiów

różnicował poglądy badanych na temat braku pracy osób z niepełnosprawnością intelektualną. 1/3 słuchaczy kierunku nauk społecznych najliczniej wybrała pozytywną odpowiedź, a studenci nauk ścisłych i przyrodniczych mniej.

- 2/3 badanych uważa, że osoby z niepełnosprawnością intelektualną funkcjonują bez partnera. Kierunek studiów różnicował poglądy badanych na temat braku partnera osób z niepełnosprawnością intelektualną. Studenci innych nauk społecznych najliczniej wybrali pozytywną odpowiedź (ponad połowa), a studenci pedagogiki oraz nauk ścisłych i przyrodniczych nieco mniej.
- 2/3 badanych uważa, że osoby z niepełnosprawnością intelektualną funkcjonują z poczuciem niższości. Kierunek studiów różnicował poglądy badanych na temat poczucia niższości przez osoby z niepełnosprawnością intelektualną. Studenci innych nauk społecznych najliczniej wybrali pozytywną odpowiedź (ponad 1/3), a studenci pedagogiki mniej.
- 2/5 studentów uważa, że osoby z niepełnosprawnością intelektualną żyją z rodzicami. Kierunek studiów różnicował poglądy badanych na temat uczestnictwa w życiu rodzinnym przez osoby z niepełnosprawnością intelektualną. Studenci innych nauk społecznych najliczniej wybrali pozytywną odpowiedź, a studenci pedagogiki mniej.
- Sumując częstości wskazań „życie w domu opieki” – prawie połowa studentów podała pozytywną odpowiedź. Kierunek studiów różnicował poglądy badanych na temat uczestnictwa w życiu rodzinnym przez osoby z niepełnosprawnością intelektualną. Studenci innych nauk społecznych najliczniej wybrali pozytywną odpowiedź, a studenci pedagogiki nieco mniej.

Reasumując, należy podkreślić, że wskazana jest kontynuacja edukacji społeczeństwa na temat funkcjonowania osób z niepełnosprawnościami od najmłodszych lat. Szansą jest edukacja włączająca, którą od 1997 roku propagują profesorowie Uniwersytetu w Siedlcach. prof. dr hab. Tamara Zacharuk redaguje czasopismo „Student Niepełnosprawny. Szkice i rozprawy.” Poruszane problemy przedstawiają zadania dotyczące inkluzji społecznej. Autorzy międzynarodowi dzielą się swoimi doświadczeniami na ten i inne tematy związane z edukacją w ich krajach. Odbiorcami są wykładowcy, nauczyciele, studenci, rodzice i młodzież ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi. Publikacja

pozwala na zmianę myślenia na temat osób zagrożonych wykluczeniem społecznym (Zacharuk, 2015, s. 20).

Zdaniem pedagoga prof. dr hab. H. Żuraw na wykluczenie narażone są osoby z małych miasteczek, wsi, pozbawieni dotacji finansowych – kobiety, osoby z niepełnosprawnościami. Szansą dla tych ludzi jest edukacja. Informacja, kompleksowa rehabilitacja, dostęp do wiedzy o przysługujących im świadczeniach, wsparciu finansowym, psychicznym – pozwoliłyby na zmianę komfortu życia, nabywanie siły do pokonywania trudności.

Autorka zachęca do podejmowania studiów przez osoby z niepełnosprawnościami. Podobnie dr K. Skalska. Obie autorki wskazują na nieocenione korzyści dla młodych studentów z deficytami płynące z życia studenckiego. Studenci nawiązują nowe znajomości, biorą udział w imprezach studenckich. Przebywają wśród rówieśników, odzyskują wiarę we własne możliwości, dzielą wspólne życie i obowiązki mieszkając w akademiku (Żuraw, 2014, s. 75). Codzienne zmagania stają się łatwiejsze przy wsparciu rodziny i przyjaciół. Pomaga ono na pokonywaniu problemów poprzez rozmowy, informacje, działania. Najbliższe otoczenie studenta poprzez pozytywne nastawienie powoduje uspokojenie i poczucie przynależności (Skalska, 2015, s. 123).

W Uniwersytecie Przyrodniczo-Humanistycznym w Siedlcach w roku 2016 przeprowadzono badania dotyczące postaw studentów uczących się w grupach zintegrowanych oraz studentów niemających kontaktu z osobami niepełnosprawnymi. Badania te wskazały, że studenci, którzy nie spotkali się w życiu codziennym z osobami z niepełnosprawnościami, zwracają głównie uwagę na samą niepełnosprawność, przez nią postrzegają człowieka jako indywidualność.

Respondenci, którzy uczyli się w grupach integracyjnych odbierają osoby niepełnosprawne holistycznie, biorą pod uwagę ich funkcjonowanie. Widoczne jest, że wychowanie integracyjne pozytywnie nastawia do niepełnosprawności, traktując ją jako jeden z czynników, nie najważniejszy.

Bibliografia

- Ceranek-Dadas A., Neumann-Schmidtke E. (2005), *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, t. 4, Warszawa.
- Dykcik W. (2001), *Pedagogika specjalna*, Poznań, UAM.
- Fałdowska M.A. Świdorski, G. Wierzbicki (2016), *Kultura bezpieczeństwa. Potrzeby i uwarunkowania*, t. III, Siedlce.

- Gazdulska M. (2008), *Postawy społeczeństwa wobec osób z niepełnosprawnościami w ujęciu historycznym i współczesnym. Seminare*, „Poszukiwania Naukowe”, nr 25.
- Kirenko J., Łaba-Hornecka A. (2018), *Niepełnosprawność intelektualna – wyuczona bezradność. Uwarunkowania*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- „Kwartalnik Niepełnosprawność i Rehabilitacja” (2022), nr 2.
- Łobocki M. (2009), *Metody i techniki badań pedagogicznych*, Wydawnictwo Impuls, Kraków.
- Macrae C.N., Stangor Ch., Hewstone M. (1999), *Stereotypy i uprzedzenia. Najnowsze ujęcie*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk.
- Maszkę A.W. (2003), *Metodologiczne podstawy badań pedagogiki*, Rzeszów.
- Myers D.G. (2003), *Psychologia społeczna*, Poznań.
- Pospiszyl I. (2008), *Patologie społeczne*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Skalska K. (2015), *Wsparcie społeczne a satysfakcja z życia studentów z niepełnosprawnością*, „Student Niepełnosprawny. Szkice i rozprawy”, nr 15(8).
- Wyczęsany J. (1999), *Pedagogika upośledzonych umysłowo*, Kraków.
- Zacharuk T. (2015), *Kształcenie studentów niepełnosprawnych w Uniwersytecie Przyrodniczo- Humanistycznym w Siedlcach*, „Student Niepełnosprawny. Szkice i rozprawy”, nr 15(8).
- Żuraw H. (2014), *Studenci niepełnosprawni doby ponowoczesności w Polsce*, „Student Niepełnosprawny. Szkice i rozprawy”, nr 14(7).